

НЕПОВТОРНИЙ АРІСТОФАН

Комедії Арістофана – найдавніші зразки комедійного жанру в літературах Європи. Багато тем, зачеплених цим незрівняним художником слова, залишаються і в наші дні актуальними.

Чи не перебільшення це? Невже й справді дві тисячі з лишком років не провели між Арістофаном і нами непрохідної межі, не перетворили його творчість на музейну цінність? З усіх видів драматургії комедія найщільніше зв'язана зі злободенністю. Навіть сатиричні стріли Мольєра протягом трьох століть встигли притупитися, і половина його спадщини в наші дні належить історикам літератури і театрові, втративши своє живе звучання.

Однак Мольєр живе, оскільки в багатьох своїх образах він розкрив неминущі в класовому суспільстві риси людських характерів і прагнень. Та деякі образи Мольєра вже вкрилися павутиною часу.

Що ж сказати після цього про Арістофана людям, які живуть в епоху величезних соціальних змін, економічних катастроф, пережили воєнні зіткнення, перед якими найбільші війни і чвари грецького світу здаються метушнею в розворушеному мурашнику?

Читача, який вперше приступав до Арістофана, твори стародавнього комедіографа можуть збити з пантелику, викликати подив уже однією своєю формою. Його комедії погано вкладаються у звичне уявлення про цей драматургічний жанр. У багатьох з них сюжети ледве намічені і побудовані з цілковитим

нехтуванням зовнішньої правдоподібності, звичної для нас логіки. В них відсутні розвинуті і всебічно змальовані характери. В них часто не дотримуються елементарні вимоги благопристойності...

Перше враження від театру Арістофана схоже на те, яке в «Фаусті» Гете відчують герой і його супутник, піднявшись на Брокен в розпалі відьомського шабашу Вальпуржиної ночі:

Біжать, летять, свистять, стукочуть,
Скриплять, шиплять, киплять, клекочуть,
Смердять, іскрять, горять, печуть!
Відьомський дух повсюди чуть!¹

Замість людей – фантастичні істоти, що виступають на такому ж, найчастіше фантастичному фоні – в повітряному просторі, в підземному світі – «царстві мертвих». Учасники хору вдають із себе жаб, ос, птахів, небесні хмари. Герой п'єси «Мир» летить на небо, до оселі богів, осідлавши відгодованого жука-гнойовика. На сцену виносять у клітках, як двох півнів, приготованих до бою, Правду і Неправду, і вони починають сперечатися між собою. До людської мови домішуються голоси тварин, химерні звуконаслідування: Кої, кої, кої! Мімі-мімі-мімі! Бомбакс-бомбалобомбакс-брекекекекс, коакс, коакс!

Вирує вир каламбурів, двозначностей, непристойностей. Перед нами світ, «вивернутий навиворіт». Громадянин, незадоволений затяжною війною, укладає в індивідуальному порядку сепаратний мир з ворожою державою (комедія «Ахарняни»). Батько віддав сина учитися, та, повернувшись, син сам навчає батька і б'є його за нетямущість і неслухняність («Хмари»). Жінки беруться за керування державою, віддаючи чоловікам кухню та догляд за дітьми («Жінки в народних зборах»). Держави вимушені припинити затяжну війну, бо жінки відмовляються жити зі своїми чоловіками («Лісістрата»). У підземному царстві, «на тім світі», відбувається літературний диспут, внаслідок яко-

¹ Переклад Миколи Лукаша.

го визнаний переможцем драматург одержує дозвіл повернутися на землю і продовжувати перервану смертю діяльність («Жаби»).

А в цілому – незвичайне поєднання цирку, оперетки, огляду, комічного балету – що завгодно, тільки не те, що ми звикли називати комедією. Не кажемо вже про свавілля автора, який випускає на сцену акторів з іменами живих, добре відомих глядачам осіб – сучасного драматурга, популярного філософа, високопоставленого політичного діяча, відомого полководця...

* * *

Та навіщо гадати, що форма комедії зупинилась на тій стадії, якої вона досягла за часів пізнього феодалізму і в епоху капіталізму? Невже можливості комедії вичерпуються тими комічними подіями в чотирьох стінах сімейного дому, у вузькому колі ізольованого життя, в якому діють обдурені чоловіки і хитрі жінки, дотепні й заповзятливі слуги, безпорадні влаштувати своє щастя закохані, нестерпні тещі і сварливі свекрухи, в якому дія будується на немудрих містифікаціях, на раптових впізнаннях, – невже всі ці образи й ситуації, багато раз повторені – від коміка Стародавнього Риму Плавта до Лопе де Веги, від сучасника Шекспіра – Бена Джонсона до Мольєра і далі до плодовитого французького «драмороба» ХІХ століття Скріба, – раз і назавжди обмежили фантазію комедіографів непорушними рамками?

Ще Гоголь звертав увагу на те, що в новий час любовна інтрига вже недостатня для комедії. Його «Ревізор» [...] показав, що соціальна сатирична комедія широкого масштабу сміливо ламає традиційні форми.

І за наших днів робилися неодноразові намагання вийти за межі канонічного комедійного жанру і спробувати піти шляхом старогрецької політичної комедії V століття до нашої ери. Їх не так багато. Можна згадати з-поміж французьких авторів, наприклад, Ромена Роллана з його п'єсою «Ліліюлі», Муссінака і Вайяна Кутюр'є – «Батько Липень» (виродження «липневої» французької революції 1789 року).

Комедії Арістофана можуть мати для нас не тільки пізнавальне значення. До певної міри вони можуть бути також і школою комедійної майстерності.

Але для того, щоб оцінити це пізнавальне значення, щоб увійти в цю «школу», усвідомити комедії Арістофана, як твори мистецтва, – треба зрозуміти, чим обумовлена своєрідність цих творів, які так і лишилися «неповторними» в пізнішій історії європейської драматургії і театру.

Почати доведеться з питання, як виникла стародавня аттична комедія.

* * *

Звичайно вказують на два джерела стародавньої грецької комедії.

Одним був комічний хор, неодмінний учасник старогрецького весняного свята на честь бога врожаю і родючості Вакха-Діоніса. Це свято («коммос» – грецькою мовою) відповідає частково слов'янській Масниці або західноєвропейському карнавалу.

Основне населення стародавньої Аттики – селяни, хлібороби та винороби. Реалізація врожаю, перша проба молодого вина, готування до нового сезону сільськогосподарських робіт – великі події в житті сільського колективу. «Коммос» супроводжувався піснями, танцями, іграми. Від цих веселих, розгульних пісень нібито й пішла комедія.

Вказують і на друге джерело. Воно так само йде від села.

Добросусідські відносини між селянством і міськими людьми встановились не відразу, та й добросусідськими їх можна назвати тільки умовно. Антагонізм міста й села досить яскраво позначається і в комедіях Арістофана. Зі слів одного стародавнього автора, городяни кривдили селян; останні захищались, як могли, а серед засобів захисту неабияким був виступ комічного хору.

Надамо слово античному авторові.

«Комедія виникла так. Селяни, яких кривдили атенські громадяни і які хотіли запламувати їх, приходили до міста, коли там вкладалися спати, і, йдучи вулицями, перелічували